

Війни Візантії за імператора Юстиніана: спроба аналізу

ієромонах Никодим (Мартинів)

Історія нас вчить тому, що вона нічому нас не вчить – такою тезою сміливо можемо розпочати наше коротке дослідження з історії Візантійських війн. У час, коли Україна потерпає від агресії сусідньої держави (військової й інтерактивної), ми, як українські громадяни, як науковці і як богослови, можемо сказати і своє слово в цій неоголошеній війні. Історія Візантії багата для нас повчальними прикладами і паралелями, а особливо історія Православної Церкви в Візантійській імперії, а тепер вже і військово-політична історія візантійської імперії. Ми хотіли би зробити акцент на двох основних складових: першій – військовий аспект, другій – християнсько-ціннісний, який ми відкрито не проілюструємо, але покажемо в міжрядді. Діяльність імператора Юстиніана I як очільника візантійської армії – імперської армії – мала свої позитивні і свої негативні сторони; тому висвітливши ці обидві сторони можна збагатити аналітичну думку нашої сучасної української інтелектуальної і логістично-менеджерської еліти. А те, що Візантійська імперія – як православна імперія (підкреслимо це), була пронизана далеко не однозначними рішеннями у сфері адміністративно-військового урядування, має показати нам тонку грань між захисними рішеннями обстоювання своєї віри та території і між рішеннями, що виходили від загарбницького, імперського менталітету Візантії. Події сьогодення змусили нас набагато глибше замислитись над логікою діяльності будь-якої держави, як інституту, та над проблемою самої онтології війни. Військові висновки ми зробимо самі, а висновки богословські залишимо читачам, а особливо залишимо самим читачам провести паралелі між певними нашими сучасниками та візантійським імператором. Межа між великим правителем та простим тираном все ж таки є, незважаючи на певні зовнішні

схожості і спільні помилки. Тож, чи навчить нас, а головне чи навчить наших північно-східних сусідів історія Візантійської імперії?

У перших століттях після Р. Х. більша частина Європи була охоплена складними військово-політичними процесами, які були обумовлені різкими змінами в етнічному складі населення Євразійського континенту. Ці зміни призвели до Великого переселення народів, у результаті якого єдина Римська імперія розпалась на дві держави. На римські кордони періодично нападали «варварські» народи – готи, алани, бербери, лангобарди, гуни та інші племена, деякі з яких з часом стали оселятись на території прикордонних провінцій. Римську імперію охопила всебічна військова, економічна і соціально-політична криза. Внаслідок такої кризи і постійних нападів зовнішніх ворогів у V ст. загинула Західна Римська імперія і її армія. Війська Східної Римської імперії (Візантії) тимчасово стабілізували ситуацію на кордонах імперії, а потім у VI ст. перейшли в стратегічний наступ маючи за мету відновлення *orbis Romanus* в Середземномор'ї.

У VI ст. головною зовнішньополітичною ціллю Візантії було: по-перше, забезпечення і закріплення власного панування в басейні Чорного, Мармурового і Середземного морів, тобто, у старих кордонах Римської імперії; по-друге, відновлення єдиного *orbis Romanus* на території Європи, Північної Африки і Близького Сходу за допомогою сил армії та флоту, по-третє, закріплення досягнутих результатів спорудженням стратегічних військово-інженерних комплексів на всіх важливих кордонах держави¹.

І в такий відповідальний для майбутнього Візантії момент з'являється особа великого імператора Юстиніана. Імператор Флавій Петро Савватій Юстиніан залишився одним з найбільш великих, відомих і, як не парадоксально, загадкових фігур всієї візантійської історії. Описи, а тим більше оцінки його характеру, життя, діянь найчастіше досить суперечливі². Але, незважаючи на це, за масштабами звершень іншого такого імператора Візантія не знала, і назву Великий Юстиніан отримав з точки зору самих візантійців абсолютно

¹ Диль Ш. Юстинианъ и Византийская цивилизация въ VI веке. – СПб., 1908. – С. 276; також: Кучма В. В. Военное искусство // Культура Византии. IV - первая половина VII в. – М., 1984. – С. 396.

² Прокопий Кесарийский. Тайная История. – М., 1991. – С. 22-34, 42-45, 70, 88; Диль Ш. Юстинианъ и Византийская цивилизация въ VI веке. – СПб., 1908. – С. 50-53, 65; Евагрий Схоластик. Церковная история. Книги I-VI. – СПб., 2006. – С. 319-322.

заслужено (підводячи підсумок його звершенням, Прокопій у своїй праці «Про будови Юстиніана» говорить просто з захопленням:

«У наш час явився імператор Юстиніан, який, прийнявши владу над державою, що здригалась [від заворушень] і була доведена до соромної слабкості, збільшив її розміри і привів її до блискучого стану, вигнавши з неї варварів, які насилували її. Імператор з величезною майстерністю зумів промислити собі цілі нові держави. І дійсно, цілий ряд областей, що були вже чужими для римської держави, він підпорядкував своїй владі і вибудував незліченну кількість міст, яких раніше не було»³.

За словами Агафія Міринеїського, він «перший, так би мовити, серед всіх царствуючих (у Візантії – авт.) показав себе не на словах, а на ділі римським імператором»⁴.

Імператор Юстиніан дуже серйозно займався створенням юридичного, адміністративного і економічного фундаменту, завдяки якому мав надію забезпечити міцність імперії, яка назавжди об'єднала б християнську ойкумену⁵. Юстиніан все своє життя втілював на землі ідеал: Єдиний і Великий Бог, єдина і велика Церква, єдина і велика держава, єдиний і великий правитель. За досягнення цієї одиничності і величності було заплачено неймовірним напруженням сил держави, зубожінням народу і сотнями тисяч жертв⁶. Римська імперія відновилась, але цей колос стояв на глиняних ногах. Вже перший наступник Юстиніана Великого, Юстин II, в одній з новел бідкався, що знайшов державу в стані жахливому⁷.

Щоб зрозуміти й проаналізувати причини невдач і перемог, військових і не тільки, потрібно поглянути трохи глибше в історію. Римська армія, яка була армією піхоти, внаслідок низького рівня

³ Диль Ш. Юстинианъ и Византийская цивилизация въ VI веке. – СПб., 1908. – С. 50, 77-78; Иоанн Малала. Хронография. // Евагрий Схоластик. Церковная история. Книги I-VI. – СПб., 2006. – С. 567.

⁴ Диль Ш. Юстинианъ и Византийская цивилизация въ VI веке. – СПб., 1908. – С. 67.

⁵ Мейендорф И., прот. Византийское наследие в Православной Церкви. – К., 2007. – С. 58; Литишиц Е. Э. Юридические школы и развитие правовой науки // Культура Византии. IV-первая половина VII в. – М., 1984. – С. 358-370; Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи. Ч. V. – СПб., 1999. – С. 27-63; Кулаковский Ю. А. История Византии. – Т. II. 518-602 гг. – СПб., 1996. – С. 67-72, 219-220.

⁶ Диль Ш. Юстинианъ и Византийская цивилизация въ VI веке. – СПб., 1908. – С. 75.

⁷ О стратегии: Византийский военный трактат VI в. – СПб., 2007. – С. 21.

мобільності вже не могла належним чином боротись з рухливими кінними формуваннями «варварських» народів. У зв'язку з цим, починаючи з часів правління імператора Галлієна (254-268 рр.), правителі Рима провели ряд реформ, які були спрямовані на підвищення боєготовності армії. У римських військах, основною організаційною і тактичною одиницею яких був легіон, у другій половині III ст. був значно збільшений процент кінних частин. Наступний етап реформування армії був проведений під час правління імператора Діоклетіана (284-305 гг.)⁸. За його рішенням армію поділили на дві основних частини: прикордонні війська (*limitanei*)⁹ і маневрені угруповання (*comitatensis*)¹⁰. *Limitanei* мали місцем своєї постійної дислокації кордони, а *comitatensis* являли собою стратегічний рухливий резерв, який на випадок небезпеки мав ліквідувати проблему прориву ворожих військ. Процес реформування армії, розпочатий Галлієном, завершився під час правління Костянтина (306-307 рр.). *Comitatensis* були розділені на окремі польові армії, які займали одну або декілька провінцій під командуванням «вождя» (*dux*)¹¹.

Вже на початку царювання Юстиніана в 527 р. війська Східної Римської імперії були зведені в п'ять польових армій і велику кількість територіальних підрозділів, які були розквартировані вздовж державного кордону¹². Ці п'ять армій прикривали імперію зі Сходу, охоплюючи величезну територію, яка включала в себе Армянський, Месопотамський і Персидські фронти, так само як і Єгипетський фронт, розтягнутий в пустелі. Фракію та Іллірію прикривали два окремих корпуси, на які також покладалась охорона Константинополя¹³. У дні війни ці війська переходили під особисте командування імператора.

⁸ Хэлдон Д. История византийских войн. – М., 2007. – С. 18, 20, 119, 271; Данилов Е. С. Римская армия Республики и Империи. – Ярославль, 2010. – С. 41-43; Шейнэ Ж.-К. История Византии. – М., 2006. – С. 20-21.

⁹ Кантор Г., Марей А. Армия Византии // Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов. – М., 2002. – С. 644-645; Прокопий Кесарийский. Тайная История. – М., 1991. – С. 73.

¹⁰ Данилов Е. С. Римская армия Республики и Империи. – Ярославль, 2010. – С. 41-43.

¹¹ Хэлдон Д. История византийских войн. – М., 2007. – С. 125-126.

¹² Прокопий Кесарийский. Тайная История. – М., 1991. – С. 73; Хэлдон Д. История византийских войн. – М., 2007. – С. 119, 129, 273; Удальцова З. В. Особенности социальной структуры византийского общества // Византия и Западная Европа: (типологические наблюдения) / Византийские очерки (Труды советских ученых к XV международному конгрессу византинистов). – М., 1977. – С. 42.

¹³ Хэлдон Д. История византийских войн. – М., 2007. – С. 271-272.

Стратегія оборони імперії базувалась на військах першої лінії, які складались з польових армій, що були розміщені вздовж кордону і опиралися на форти і фортеці з належними до них укріпленнями. Друга лінія складалась з резервних частин і гарнізонів міст і фортець всередині держави. Під кінець царювання Юстиніана різниця між резервними і польовими військами зменшується, і в 560-ті і 570-ті роках гарнізони фортець б'ються пліч-о-пліч поряд з польовими частинами, нерідко входячи в їх склад¹⁴.

Візантійський уряд провів ряд заходів з підвищення загальної боєздатності і мобільності воїнських формувань, укріпивши організаційну структуру армії, систему бойової підготовки і тилового забезпечення. Була вдосконалена тактика і методи застосування сил і засобів на полі бою. Завдяки цим заходам візантія розбила війська персів у Малій Азії, вандалів у Північній Африці, готів в Італії і на деякий час відновили єдину Римську державу в Середземномор'ї¹⁵.

Правління в Візантії Юстиніана знаменувало собою важливий етап переходу від античності до Середньовіччя і, відповідно, переходу від римських традицій до візантійського стилю правління¹⁶. Загалом потрібно сказати, що візантійська армія VI ст. мало чим нагадувала класичні римські війська часів Августа чи Адріана. Великі зміни відбулись в організаційній структурі армії, її озброєнні, тактиці, використанні засобів ураження на полі бою, системі комплектації і навчання військ. У той же час Візантійська армія періоду пізньої імперії була досить дорогою і дуже неоднорідною за якістю силою, яка поглинала більшу частину річного бюджету держави у вигляді готівкових платежів та поставок обладнання і спорядження, яке було необхідне для ведення бойових дій. Але, разом з тим, все-таки така армія приносила перемоги.

Таким чином, фактично тільки в епоху правління імператора Юстиніана отримали своє логічне завершення заходи, що були направлені на безперервне підвищення боєготовності і мобільності римської армії, що розпочались ще в III ст. імператором Галієном. Завдяки саме цим заходам спроби уряду Візантійської імперії відновити *orbis Romanus* у Середземномор'ї увінчались успіхом.

¹⁴ Там само. – С. 273.

¹⁵ Диль Ш. Юстинианъ и Византийская цивилизация въ VI веке. – СПб., 1908. – С. 178.

¹⁶ Карташов А. В. Вселенские соборы. – Клин, 2004. – С. 458.

І, як наслідок, невелика за чисельністю візантійська армія своєю військовою організацією була здатна добиватись серйозних цілей і дала такі великі результати.

Зауважимо також, що географічне положення Східної Римської імперії між Сходом і Заходом, на стику торговельних шляхів Чорного, Мармурового, Середземного і Червоного морів, також дуже сильно визначало її зовнішню політику і військову стратегію. Сусідні з Візантією держави і народи – Персія, королівство готів в Італії, болгарська орда в низов'ях Дунаю, королівство вандалів у Північній Африці, Аварський каганат – вели активну агресивну політику, постійно нападаючи на римські кордони¹⁷. Виходячи з цього, багаточисельні війни Юстиніана були частково наступальними частково оборонними. Перші велись з варварськими германськими державами західної Європи, другі з Персією на сході і з слов'янами на півночі. При цьому головні сили були направлені імператором на Захід, де військові операції візантійських військ супроводжувались зовнішнім блискучим успіхом. Оборонні війни Юстиніана були менш вдалі і часом дуже принизливі за своїми результатами¹⁸. У результаті наступальних війн Юстиніана простір його монархії, фактично, подвоївся: Далмація, Італія, східна частина Північної Африки (частина сучасного Алжиру і Тунісу), південно-східна Іспанія, Сицилія, Сардинія, Корсика і Болеарські острови ввійшли в склад держави Юстиніана. Кордони її простирались від Геркулесових Стовпів (сучасна Іспанія) до Євфрату (сучасний Іран)¹⁹.

Але, незважаючи на ці величезні успіхи, різниця між задумами Юстиніана і дійсними результатами була дуже значна: західну Римську імперію в її цілісності йому повернути не вдалось. Юстиніан був повний амбіцій, однак йому не вдалось звершити «реставрацію імперії». На Заході йому вдалось заволодіти більшою частиною земель Західної Римської імперії, що розпалась після періоду Великого переселення народів, у тому числі Апеннінським півостровом, південно-східною частиною Піренейського півострова і частиною Північної Африки. Та поза його владою залишилась західна частина Північної Африки, Піренейського півострова, північні частини остготської держави північніше від Альп (колишні провінції Реція і Норіка). Вся Галлія

¹⁷ Халдон Д. История византийских войн. – М., 2007. – С. 255, 259.

¹⁸ Диль III. Юстинианъ и Византийская цивилизация въ VI веке. – СПб., 1908. – С. 261.

¹⁹ Там само. – С. 175.

не тільки залишилась у повній незалежності від Візантії, але Юстиніан, зважаючи на загрозу з боку франкської держави, навіть погодився уступити Франкському королю Прованс. Не потрібно також забувати, що на всьому великому просторі знову завойованої території влада імператора далеко не всюди була однаково сильна; на це в держави не вистачало ні сил, ні засобів. Тому блискуча зовнішність наступальних війн Юстиніана ховала в собі початки серйозних майбутніх труднощів як політичного, так і економічного характеру.

Також зауважимо, що до VI ст. майже вся армія складалась з найманих варварських формувань (готи, гуни, гепіди, навіть слов'яни та ін.). А відтак громадянам всіх верств залишалось лише нести на власних плечах важкий тягар податків, що збільшувались рік у рік. З цього приводу сам автократор відверто висловився в одній із новел: «Перший обов'язок підданих і найкращий для них засіб подяки імператору – сплачувати з безперечним самовідреченням суспільні податі повністю»²⁰. Для наповнення казни вишукувались найрізноманітні способи²¹. У діло йшло все, аж до торгівлі посадами і псування монети шляхом обрізання її по краях. Юстиніан не залишав у спокої і багатих громадян, всіляко оббираючи їх²².

Величезна кількість грошей поглинало і широке будівництво. Юстиніан покрив сіткою відновлених і знову побудованих міст та укріплених пунктів як європейську, так азіатську і африканську частини імперії. Список міст і фортець, яких так або інакше торкнулось будівництво при Юстиніані Виликому, величезний²³. Ні один візантійський володар ні до нього, ні після, будівельної діяльності таких об'ємів не вів. Сучасників і нащадків вражали не тільки розмах військових споруд, але й величні палаци і храми, що залишились з часів Юстиніана всюди – від Італії до сірійської Пальміри. І серед них,

²⁰ Диль Ш. Юстинианъ и Византийская цивилизация въ VI веке. – СПб., 1908. – С. 330.

²¹ Хэлдон Д. История византийских войн. – М., 2007. – С. 24.

²² Евагрий Схоластик. Церковная история. Книги I-VI. – СПб., 2006. – С. 227.

²³ Були відновленні, наприклад, зруйновані в ході війн з Хосровом міста Дара, Аміда, Антіохія, Феодосіополь і зістарені грецькі Фермопіли і дунайський Нікополь, Карфаген, був оточений новими стінами і був перейменований в Юстиніану Другу (Першою став Таурісій), а таким же чином відбудоване північноафриканське місто Бана – переіменоване у Феодориду; за велінням імператора зводились нові фортеці в Азії – у Фінікії, Віфії, Каппадокії; від нападів слов'ян вздовж берега Дунаю була споруджена потужна оборонна лінія. Див.: Карташов А. В. Вселенские соборы. – Клин, 2004. – С. 460-461.

звичайно, казковим шедевром виділяється збережений до наших днів Храм святої Софії в Константинополі.

Підводячи узагальнюючі підсумки всієї військової кампанії Юстиніана, ми змушені визнати, що його безкінечні і виснажливі війни у результаті не відповідали його надіям і планам, згубно відобразилось на загальному стані держави і не зуміли покрити затрачені на них ресурси імперії. Адже, перш за все, ці гігантські проекти потребували величезних грошових ресурсів. Війни Юстиніана серйозно розстроїли фінанси імперії. Нові податки не відповідали платіжним силам держави. Спроби імператора скоротити видатки на утримання військ відбивалось на їх чисельності, а зменшення останньої робило хитким всі його західні завоювання²⁴.

З точки зору римської ідеології Західні війни Юстиніана зрозумілі і природні, але з точки зору справжніх інтересів країни вони повинні бути визнаними непотрібними і шкідливими. Різниця між Сходом і Заходом у VI ст. була вже настільки велика, що сама ідея приєднання Заходу до східної імперії була анахронізмом; міцного об'єднання бути вже не могло. Втримати завойовані держави можна було лише силою; але на це, як було зауважено вже, не було в імперії ні сил ні коштів. Захоплений своїми нездійсненими мріями, Юстиніан не розумів значення східного кордону і східних провінцій, де знаходився справжній життєвий інтерес Візантії. Західні походи, являючись результатом однієї, особистої волі імператора, не могли мати міцного підґрунтя, і план відновити єдину Римську імперію вмер разом з Юстиніаном. Завдячуючи ж його загальній зовнішній політиці, імперія повинна була пережити важку внутрішню господарську кризу²⁵. Тому відпадання знову здобутих територій, втримати які можна було лише користуючись збройною силою, стало лише питанням часу. На плодючі землі Італії, Іспанії і Північної Африки претендувало занадто багато воєвничих сусідів – франки, лангобарди, алемани, араби та ін..

²⁴ Кучма В. В. Военная организация Византийской империи. – СПб., 2001. – С. 21.

²⁵ Диль III. Юстинианъ и Византийская цивилизация въ VI веке. Пер. с фр. – СПб.: Типография Альшутлера Фонтанка 26, 1908. – С. 348.

Список джерел і літератури:

1. *Евагрий Схоластик*. Церковная история. Книги I-VI / Пер. с греч., вступ. ст., комм., приложения и указатели И. В. Кривушина. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2006. – 672 с.
2. *Иоанн Малала*. Хронография // *Евагрий Схоластик*. Церковная история. Книги I-VI / Пер. с греч., вступ. ст., комм., приложения и указатели И. В. Кривушина. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2006. – С. 481-526.
3. О стратегии: Византийский военный трактат VI в. / *Изд. и подг. В. В. Кучма*. – СПб.: Алетейя, 2007. – 160 с.
4. *Прокопий Кесарийский*. Тайная История. – М.: Веста, 1991. – 95 с.
5. *Гиббон Э.* История упадка и разрушения Римской империи. Ч. V. – СПб.: Наука, 1999. – 344 с.
6. *Данилов Е. С.* Римская армия Республики и Империи. Методические указания. – Ярославль: Учебное издание, 2010. – 62 с.
7. *Диль Ш.* Юстинианъ и Византийская цивилизация въ VI веке. / Пер. с фр. – СПб.: Типография Альтшулера Фонтанка 26, 1908. – 687 с.
8. *Кантор Г, Марей А.* Армия Византии // Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов. – М.: Изд-во АСТ: СПб: Terra Fantastica, 2002. – С. 643-647.
9. *Карташов А. В.* Вселенские соборы. – Клин: Христианская жизнь, 2004. – 679 с.
10. *Кулаковский Ю. А.* История Византии. – Т. II. 518-602 гг. – СПб.: Алетейя, 1996. – 400 с.
11. *Кучма В. В.* Военная организация Византийской империи. Научное издание. – СПб.: Алетейя, 2001. – 426 с.
12. *Кучма В. В.* Военное искусство // Культура Византии. IV – первая половина VII в. / *Отв. ред. З. В. Удальцова*. – М.: Наука, 1984. – С. 393-408.
13. *Литишиц Е. Э.* Юридические школы и развитие правовой науки // Культура Византии. IV - первая половина VII в. / *Под ред. З. В. Удальцова*. – М.: Наука, 1984. – С. 358-371.
14. *Мейендорф И., прот.* Византийское наследие в Православной Церкви. / Пер. с англ. под общ. ред. Ю. А. Вестеля. – К.: Центр православной книги, 2007. – 352 с.
15. *Удальцова З. В.* Особенности социальной структуры византийского общества // Византия и Западная Европа: (типологические наблюдения) / Византийские очерки (Труды советских ученых к XV международному конгрессу византинистов). – М., 1977. – С. 3-65.
16. *Хэлдон Д.* История византийских войн / Пер. с англ. М.А, Карпунина, С. С. Луговского. – М.: Вече, 2007. – 464 с.
17. *Шейнэ Ж.-К.* История Византии / пер. с фр. В. Б. Зубовой. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 158 с.
18. *Шувалов П. В.* Секрет армии Юстиниана. Восточноримская армия в 491-641гг. – СПб, 2006.